

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО СМISЛУ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ МІМІЧНИХ МАСОК

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 173–178

Особистісні смисли становлять основу всіх когнітивних структур, включаючи оцінні судження емоцій. Вони стають операціональними категоріями психіки і опосередковано відображаються мімічними масками.

Головне положення теорії мімічних масок говорить, що особистісні риси, пов'язані з емоційністю та емоціями, мають віднаходити себе у повільних сигналах обличчя. Повільні сигнали обличчя як поняття психології емоцій з'являються у працях Р. Екман. Проте мімічні маски, які входять до складу повільних сигналів, згадуються в науковій літературі лише епізодично. Розробляючи теоретичні засади теорії мімічних масок, ми спиралися на теоретичні та емпіричні дані, накопичені в різних галузях психології. Виникнення запропонованої теорії продиктоване зростаючим суспільним попитом на здобутки психології та можливості їх практичного застосування. Йдеться насамперед про візуальну психодіагностику, одним із засобів якої ми розглядаємо міміку [2].

Мімічна експресія, що включає як швидкі сигнали (ситуативне переживання емоцій), так і повільні (мімічні маски та ін.), передусім виникає як несвідома емотивно-когнітивна відповідь на категорії мислення та сприйняття. Взаємозв'язки когнітивних процесів та емоцій широко описані в науковій літературі (праці Р. Екман, С. Е. Izard, R. Reisenzein, О. Р. Лурія, Я. Рейковського та ін.). Так, згідно з теорією когнітивної оцінки емоцій (R. S. Lazarus, M. Arnold, I. J. Roseman та ін.) центральна роль у виникненні емоцій належить думкам, переконанням, оцінкам. Отже, розуміння причин виникнення як швидких сигналів обличчя, так і повільних,

неможливе без урахування глибинних психічних процесів, що захоплюють семантичний шар особистості. Семантичні категорії представлені передусім окремими смислами, які мають як колективну, так і особистісну значущість.

Причини мімічних масок криються в трансформаціях особистісних смислів, які набувають різних форм. Найцінніші смисли, вступаючи в механізми психічної регуляції, стають її найголовнішими важелями. Розглянемо ці форми в контексті теорії мімічних масок.

Співвідношення емоційного та раціонального, свідомого та несвідомого віднаходить себе у переживанні. Ф. Є. Василюк описав переживання як вид діяльності, що репрезентує у свідомості суб'єкта його емоційні стани та явища дійсності. Переживання завжди має особистісну значущість, покликане знайти відповідність між образами свідомості та реальності, трансформує зміст Я, реалізується і внутрішньо, і зовні [3].

А. Ленгле визначає переживання як сприйняття з емоційним відгуком, яке має супроводжуватися напруженістю. Пережиті переживання через інтеріоризацію формують внутрішню базу ставлення до життя, зміст якого маркує позицію людини щодо наступного емоційного досвіду. Переживання, супутні повторюваним подіями реального життя чи внутрішнього світу особистості, закарбовуються у пам'яті, а психіка, відтак,

стає накопичувачем типового емоційного досвіду. Формування моделей переживань зазнає впливу насамперед систем цінностей та потреб, відповідно, підтримання та задоволення яких вимагає постійної концентрації зусиль та емоційного саморегулювання особистості [9].

А. Ленгле вважає, що емоції можуть також указувати на першопричину подібного реагування і належать до раннього досвіду, коли був набутий аналогічний досвід, відтак стаючи індикатором повторюваності переживання. Емоційні стани пов'язані не стільки зі змістом ситуації, скільки з особистим досвідом індивіда і його уявленнями про життєві ситуації [9].

Переживання реалізується взаємодією образів. Образ як відображення реальності у формі цілісної невербальної структури є результатом чуттєвої взаємодії (О. М. Леонт'єв). Утворення образів сприйняття відбувається на підставі перцептивних гіпотез, що генеруються людиною щодо зовнішнього оточення (Л. А. Венгер, С. Д. Смирнов). С. Д. Смирновим (1985) показано, що психічний образ має соціальну та діяльну природу, тобто виступає і як форма відображення дійсності, і як результат діяльності суб'єкта. Образ є презентацією особистісного смислу. За А. Ленгле, смисл – можливість інтерпретації реальності; завдяки смислу особистість має індивідуальний внутрішній світ. Смисл – одиниця внутрішнього світу особистості, ментальний образ предметів в образі свідомості (Ф. Є. Василюк). Це уможливує різні інтерпретації смислу.

Д. О. Леонт'єв відзначає культурно-історичний характер смислів, однак ми маємо справу передусім з його трансформацією у вигляді смислу особистісного, який проявляється в смислових установках, конструктах, мотивах, особистісних цінностях. Особистісний смисл реалізує свій вплив у трансформації значущих характеристик сприйнятих образів. До базових смислових конструктів входять: особисті цілі, рівень осмисленості життя, співвідношення регуляції з боку потреб та цінностей, ієрархія смислів, ступінь усвідомлення смислових орієн-

тацій, часова локалізація ведучих смислових орієнтирів [7].

Таким чином, психічна категорія “смисл” являє собою глибинне психічне явище, яке здійснює мотивуючий, регулюючий та організуючий вплив на поведінку. Останнє твердження збігається з визначенням базової емоції [1]. Звісно, цей збіг лише формальний. Емоції – поняття дуже широке, однак вони відображають лише суб'єктивне ставлення індивіда до життя. Д. О. Леонт'єв відмічає, що емоції – головна, однак не єдина форма суб'єктивної представленості в образі особистісного смислу об'єктів та явищ [7, 162]. До інших форм слід віднести значення (знання), погляди, установки, глибинні переконання, світогляд, мову, образи підсвідомості. Замкнені в них смисли і семантично вищі структури – цінності – через образи утворюють “образи світу” (С. Д. Смирнов, О. Ю. Артем'єва), “життєві світи” (Ф. Є. Василюк), світогляд (С. S. Dweck, Г. Є. Залеський та ін.), психологічну картину світу (В. Ф. Петренко), мовну картину світу (J. L. Weisgerber), системи переконань та установок (R. B. Dilts, Д. М. Узнадзе та ін.). Усі вони за певних умов викликать у конкретної особи ті емоції, які найвдаліше відобразать суб'єктивні співвідношення у системі відносин “Я-концепція – образи відображення”. Оскільки глибинні когнітивні структури не мають миттєвих репрезентативних засобів, за них цю функцію виконують емоції, тому що вони керуються не лише вродженими моделями реагування, а й елементами набутого особистісного досвіду у процесі життя в соціумі. Адже емоційна реакція сигналізує нам саме про особистісний смисл, як констатує Д. О. Леонт'єв.

Смислові категорії виявляються в цінностях, значеннях, інших елементах особистісного досвіду, який визначає характер емоційних реакцій індивіда. О. Ю. Артем'єва вважала, що система індивідуальних значень та смислів становить семантичний шар особистісного досвіду. Від останнього, за О. М. Лактіоновим, залежить інтерпретація актуальних ситуацій, яка відбувається за шкалою, полюсами якої виступають якість та

частота аналогічного попереднього досвіду. Джерелами та об'єктами особистісного досвіду О. М. Лактіонов вважає характерологічні властивості та емоції [6, 239–242].

Глибинний семантичний шар слабо структурований, однак він є базою для інтерпретації образів сприйняття та формування емоційних відповідей. Він є універсальним і має вступати в дію раніше за осмислені категорії свідомості, згідно з положеннями психофізіологічної єдиної концепції емоцій та свідомості. З розвитком особистості, її семантичний шар збагачується новими категоріями, отриманими в соціальних інтеракціях. Сенси починають “мандрувати” в площині психіки, і регуляторна здатність емоцій значною мірою переміщується з біологічних на соціально детерміновані засади.

Не останнє місце у впливі семантичних категорій на когніції та емоції повинна займати людська мова. Свідомість має у своєму розпорядженні всі мовні моделі, отримані з засвоєнням соціального досвіду, однак не всі сприйняті сенси та значення у термінах мови доходять до свідомості. Е. А. Костандов показав, що слово фізіологічно сприймається ще до усвідомлювання, і припустив, що емоції можуть виникати у відповідь на вербальні стимули, але останні — не завжди усвідомлюються. Тим не менш, мозковий механізм сприйняття запускає фізіологічні реакції, які можуть змінювати психічні функції [5]. Так, окремі сенси стають особистісно значущими стимулами, які активні як на свідомому, так і на підсвідомому рівні. До такої дії сентів можна також віднести афірмації, які здатні формувати установки.

Семантичний простір свідомості є відкритою системою. В узагальненому вигляді його структура представлена особистісним сентом, соціальними установками, стереотипами та іншими емоційно забарвленими малоусвідомлюваними формами відображення оцінного значення [10, 65]. В. Ф. Петренко вважає, що образи свідомості, репрезентовані емоційно-оцінними формами семантичного простору, поєднують особистісні сенси та значення і виражаються через переживання [10, 104]. О. Р. Лурія визначив, що семантич-

ні поля мають динамічну структуру, котра може змінюватися у складі. Це дає можливість змінювати установки суб'єкта [8, 235]. Так, емоції стають основою та формою ставлення до життя [9, 50].

Звернемося до конкретних форм представленості суб'єктивного сенту. Установка розуміється як психологічна тенденція до винесення схвальної або несхвальної оцінки певних сентів, значень [17, 269]. Д. М. Узнадзе розробив загальнопсихологічну теорію установки, під якою розумів схильність суб'єкта до певної активності за певних умов. Цілісність та послідовність поведінки людини визначається її установками. Установки визначають сентові характеристики об'єктів та явищ, забезпечують реалізацію цілей і виступають організаційним та нормативним регулятором поведінкових реакцій [11]. Структура установки включає когнітивний, поведінковий та емоційний компоненти, які присутні як у формуванні установки, так і при її проявах [19]. Формуються установки на підставі минулого досвіду, звичок, потреб. Установка стає більш стійкою, якщо її виникнення супроводжувалося емоційною прив'язкою. Оформлена установка є результатом відображення, однак механізми її утворення та функціонування майже не усвідомлюються. Це пояснює вибір підходів, що переважають у розв'язанні когнітивних задач: хибні установки свідомості ускладнюють прийняття рішень, породжують когнітивні викривлення, стримують особистість на шляху до застосування власних творчих здібностей [18].

Стійкі уявлення особистості про життя орієнтири включає світогляд як вища, найбільш загальна та розгалужена форма особистісного сенту. Світогляд, який часто ототожнюється з менталітетом, має залежність від останнього. Поняття світогляду дуже об'ємне й складне, тому між поглядами на нього дослідників (С. S. Dweck, Г. Є. Залеський, Н. О. Менчинська, Л. І. Божович, Т. К. Мухіна та ін.) не вбачається повної узгодженості. Тим не менш, його центральною ланкою визнаються переконання. С. S. Dweck на підставі переважаючих пере-

конань розрізняє сталий (fixed) та розвиваючий світогляд (growth mindset). Люди, які належать до першого типу, схильні недооцінювати себе, уникати життєвих труднощів, не схильні до самовдосконалення. Другий тип відрізняється спрямованістю на досягнення, рішуче протистояння труднощам, саморозвиток [16].

Г. Є. Залеський розумів світогляд як засвоєні знання, які включаються до вищої мотиваційно-вольової регуляції — до актів цілепокладання. Залежно від значення конкретного знання для суб'єкта, воно наповнюється такими особистісними смислами, які покладаються в основу регуляторної спроможності переконань, тобто виступають інструментом внутрішнього зобов'язання суб'єкта перед собою та іншими. Становлення та функціонування світогляду відбувається в процесі засвоєння, трансформації та вироблення цінностей [4].

Вважається, що цінності значною мірою визначають напрям розвитку особистості і виконують регуляторну функцію мотиваційно-потребової сфери. Цінності також визначають емоційні реакції, які відтак можна розглядати як відповіді на ситуації, що порушують цінності (Б. Г. Ананьєв, А. Ленгле). Сприймаються цінності в процесі інтерналізації, протягом якої ускладнюється система особистісних смислів, збагачується суб'єктивна реальність і створюються умови для вільного вибору та свідомого прийняття рішень і коригування систем цінностей [12]. Цінності, щодо стосуються умов життєдіяльності в суспільстві, можуть ставати установками [17].

За Г. Є. Залеським, особистими цінностями можуть ставати і переконання, оскільки вони характеризуються узагальненістю та надситуативністю. Переконання є одним з найвагоміших важелів у регуляції діяльності (як соціальної, так і ментальної). С. S. Dweck вважає, що суб'єкт визначає собі місце в житті виходячи з власних переконань.

Переконання — це одиниця глибинних семантичних структур, в яких репрезентований особистісний смисл. R. B. Dilts вважає, що вони слугують основою для думок, слів і

вчинків. Вони визначають значущість подій та ініціюють мотивацію і цілепокладання. Переконання володіють здатністю як підтримувати, так і стримувати ментальні процеси, поведінкові реакції, навіть інтелектуальні процеси та здібності [15, 110—111, 114], що збігається з поглядами С. S. Dweck, К. М. Galotti et al. [16; 18]. На думку Г. Є. Залеського, переконання виконують функцію регулятора вибору мотивів та відповідних цілей та способів поведінки [4, 129].

R. B. Dilts констатує, що переконання суб'єкта являють собою судження та оцінки, які стосуються його самого, інших людей, навколишнього світу. Переконання — це узагальнена форма особистісного досвіду, однак після утворення вони самі впливають на досвід і на інтерпретацію образів сприйняття. Переконання покликані підтримувати значущість цінностей. За R. B. Dilts, цінність набуває практичного смислу тільки тоді, коли стає частиною переконання [15, 110]. Переконання пов'язує цінність з різними аспектами особистісного досвіду [15, 155], таким чином, обидва займають одне з найвпливовіших місць у регуляційних зв'язках у структурі особистості. Переживання (як форма утворення елементів досвіду) пов'язані з цінностями через переконання.

Природа глибинних переконань ще недостатньо вивчена. R. B. Dilts вважає, що переживання реалізує емоційну енергію, що генерується внутрішніми факторами на підтримання переконання. Переконання виступають і аналітичною, і синтезуючою ланкою між цінностями, переживаннями, сприйняттям, психічними станами й очікуваннями [15]. Тому Г. Є. Залеський у структурі переконання виокремлює три компоненти: інтелектуальний (знання), емоційний (ставлення до ситуації), поведінковий (організація дій) [4]. G. L. Clore та K. Gasper схилиються до думки, що емоції виступають доказом існування переконань. Переконання, підкріплені емоціями, спрямовують увагу на виокремлення інформації, значущої для підтвердження самих переконань [13], тобто мають виправдати очікування, за R. B. Dilts. Емоції переживаються як інтрапсихічне підтвердження пере-

конань суб'єкта, коли останні стикаються з суперечливими фактами середовища, які їх ставлять під сумнів [13, 26]. Таким чином, переконання “легалізують” ставлення суб'єкта до життя, що виливається у таких особистісних особливостях, як оптимізм/песимізм, (не)впевненість у собі, (не)довіра і т. д. Такі — базові — переконання закладаються ще в дитинстві, перш ніж людина усвідомлює їх вплив [15].

Характер емоційних реакцій, ініційованих переконаннями, має визначатися змістом останніх. На жаль, переконання не завжди раціональні та адекватні. Більшість базових переконань засвоюються у дитячому віці, коли наявний життєвий досвід та здобуті знання ще недостатні для пояснення причинно-наслідкових зв'язків. Такі переконання носять випадково-емпіричний характер. Вони не підкріплюються теоретичними доведеннями, критичним осмисленням і стають, за Г. Є. Залеським, “буденними” [4, 132]. Ці переконання є формально правильними, однак їх надійність та валідність різко падають. Тож вони наближаються до хибних. Хибні переконання — такі, що не відповідають реаліям або дезадаптує чи деструктивно впливають на особистість. Крім власне хибних переконань як помилкових умовиводів, до них можна віднести упередження, припущення, надії та ін. (R. В. Dilts). Механізми утворення хибних переконань криються в особливостях минулого досвіду, психоемоційних стресах, пережитих психотравмах, емоційних рисах. Вони можуть бути пов'язані з помилками атрибуції (V. Bell et al., 2006). У радикальній формі це можна спостерігати в мареннях неврологічних та психіатричних пацієнтів, що виникають внаслідок неспроможності винести нормальне оцінне судження — випадкове судження стає переконанням (R. Langdon, M. Coltheart, 2000).

Переконання включаються в структуру установки як когнітивні компоненти [14, 535]. Більшість переконань (і установок) — операціональні та функціональні категорії свідомості. Однак вони автоматизуються і найчастіше не усвідомлюються. Їх ми пропо-

нуємо називати глибинними переконаннями як явище глибинної психології, детерміноване факторами, які не усвідомлюються. У психокорекційній практиці їх прийнято називати внутрішніми проблемами особистості. Вони можуть носити як свідомий, так і підсвідомий характер, однак саме вони можуть слугувати джерелом емоційних реакцій. Оскільки автоматичні оцінки (семантичне підґрунтя) емоцій — вроджені метакогнітивні формули, характер переважаючих емоцій в емоційному досвіді особистості, що виникають в особистісно значущих ситуаціях, визначають глибинні переконання під дією соціальних факторів.

Рядом досліджень було підтверджено, що більшість когнітивних процесів відбувається майже без участі свідомості, тому ми більше не можемо вільно асоціювати когніції та свідомі процеси (M. S. Gazzaniga, 2000; R. D. Lane et al., 2000; J. F. Kihlstrom, 1987). З цього випливає, що більшість семантичних шарів функціонують переважно на підсвідомому рівні; це ми можемо спостерігати на прикладі автоматичних оцінок базових емоцій, установок, механізмів психологічного захисту, глибинних переконань. Емоції, що виступають як оцінка змісту соціальних інтеракцій, також нерідко не усвідомлюються і найчастіше виникають недовільно.

Таким чином, переживання, відображені в накопиченому емоційному досвіді, опосередковано продовжують впливати на світосприйняття особистості, передусім через переконання та установки. У психіці виникає стан “враження” від пережитих емоцій [9, 187], який супроводжує інші психічні акти, відображаючи процеси рефлексії та ставлення до сприйнятого ззовні. Інтеріоризація сприйнятого визначає психічний вміст Я індивіда. Вміст Я регулює поведінку людини, спонукаючи до дій чи перешкоджаючи їм, та вони супроводжуються переживанням суб'єктивного ставлення — емоціями [9].

Досліджуючи мімічні маски, ми прагнемо дослідити очевидне, те, що є продуктом психічної діяльності, намагаємося зрозуміти повільні сигнали обличчя як цілісний образ індивідуальної ідентичності. Уся сукупність елементів особистісного досвіду

(в тому числі емоційного), установок, переконань, особливостей характеру, інших структур свідомості та підсвідомих факторів організують ту єдність, яка продукує мімічні маски, причому найважливіша роль у цьому належить глибинним переконанням — неусвідомлюваним формам особистісного смислу.

Література

1. Біда С. О. Базові емоції: поняття та види // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць К-ПНУ ім. І.Огієнка, Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПНУ. — 2012. — Вип. 16. — С. 35–46.
2. Біда С. О. Міміка як засіб психодіагностики // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Міжнар. наук.-практ. конф., 23 трав. 2012 р.: тези доп. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 68–70.
3. Васильюк Ф. Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 200 с.
4. Залесский Г. Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 144 с.
5. Костандов Э. А. Психофизиология сознания и бессознательного. — СПб.: Питер, 2004. — 167 с.
6. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта. — Х.: Бизнес Информ, 1998. — 492 с.
7. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — М.: Смисл, 2003. — 487 с.
8. Лурия А. Р. Объективное исследование динамики семантических систем // Психол. наследие: Избр. труды по общей психол. — М.: Смисл, 2003. — С. 211–235.

9. Лэнгле А. Могу ли я положиться на свои чувства? Психодинамика — защитная сила души. Понимание и терапия с позиции экзистенциального анализа // Эмоции и экзистенция / Под ред. А. Лэнгле. — Х.: Гуманитарный Центр, 2011. — С. 16–67, 181–222.

10. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. — СПб.: Питер, 2005. — 480 с.

11. Узнадзе Д. Н. Психология установки. — СПб.: Питер, 2001. — 416 с.

12. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. — 204 с.

13. Clore G. L. Feeling is believing: Some affective influences on belief / G. L. Clore, K. Gasper // Emotions and beliefs / N. H. Frijda, A. S. R. Manstead, S. Bem (Eds.). — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — P. 10–44.

14. Coon D. Introduction to psychology: Gateways to mind and behavior / D. Coon, J. O. Mitterer. — Belmont: Cengage Learning, 2010. — 800 p.

15. Dilts R. B. Sleight of mouth: The magic of conversational belief change / R. B. Dilts. — Capitola: Meta Publications, 1999. — 330 p.

16. Dweck C. S. Mindset: The new psychology of success / C. S. Dweck. — New York: Ballantine Books, 2008. — 288 p.

17. Eagly A. H. Attitude structure and function / A. H. Eagly, S. Chaiken // The handbook of social psychology / D. T. Gilbert, S. T. Fiske, G. Lindzey (Eds.). — New York: McGraw-Hill, 1998. — P. 269–322.

18. Galotti K. M. Cognitive psychology: In and out of the laboratory / K. M. Galotti, M. A. Fernandes, J. Fugelsang, J. A. Stolz. — Toronto: Nelson Education Ltd., 2010. — 672 p.

19. Rosenberg M. J. Cognitive, affective, and behavioural components of attitudes / M. J. Rosenberg, C. I. Hovland // Attitude organisation and change / C. I. Hovland, M. J. Rosenberg (Eds.). — New Haven: Yale University Press, 1960. — P. 1–14.

Семантичний шар Я-особистості складається з особистісних смислів у формі переконань, цінностей, установок і т. д. Вони утворюються з образів сприйняття і категорій мислення, демонструються у переживаннях через емоції і відображаються на обличчі у вигляді мімічних масок. Останні передають передусім неусвідомлювані глибинні переконання.

Семантический слой Я-личности состоит из личностных смыслов в форме убеждений, ценностей, установок и т. д. Они образуются из образов восприятия и категорий мышления, демонстрируются в переживаниях посредством эмоций и отображаются на лице в виде мимических масок. Последние передают, прежде всего, неосознаваемые глубинные убеждения.

A personality's semantic level consists of personality senses in such forms as beliefs, values, attitudes and sets etc. They arise from perception images and thought categories, are displayed in emotional experience via concrete emotions and are reflected in mimic masks. The latter transmit uppermost unconscious underlying beliefs.

Надійшла 25 квітня 2013 р.